

הרהורים על לימודי האזרחות' בתינוך התורני

א. הקדמה

לפני כשנתיים התפרסמו בעיתון 'הצופה' מספר מאמרים על בעיות הוראת לימודי הקודש, ועל מטרות הוראתם בישיבות התיכוניות. הפולמוס בכתובים היה נוקב, ונגע בשרשי החינוך התורני בדור הזה. למעשה, טרם נמצא פיתרון משביע רצון לשאלות שהתעוררו, אך לפחות זהו נושא שהנהגת החינוך הדתי עוסקת בו ומחפשת מזור לתחלואיו.

לא כן במקצועות המוגדרים כהומניסטיים (כמו ספרות, היסטוריה) או חברתיים (כמו אזרחות). התחושה היא שאין להנהגת החינוך הדתי – ובמיוחד זה התורני – שום ענין במתרחש בהם (עם כי, כמו לכל כלל, גם כאן ישנם כמה יוצאים מהכלל). ובאמת, מדוע יתעניינו בהם? הם אינם מוגדרים כלימודי קודש, וגם אינם מקצועות הנחשבים על ידי האוניברסיטאות או על ידי ההורים, כמו מתמטיקה, אנגלית ומחשבים. במידה לא מבוטלת הם נתפסים כאילוץ חיצוני, כ"גזירה" של משרד החינוך, וככל "גזירה", מן הראוי למזער את נזקיה ואת הפרעתה למקצועות החשובים באמת.

לחוסר ענין זה השלכות רבות, כולל הקצאה מועטה של שעות, אי-מתן תשומת לב מספקת לאיכות התורנית והמקצועית של המורים, וחוסר ענין בתכניות הלימודים ובדרכי הוראתם. בוודאי שאין נסיון רציני לשלב כראוי את המקצועות ההומניסטיים והחברתיים בהקניית ערכים תורניים.

אבל חז"ל כבר לימדו אותנו, שכאשר הבור ריק ואין בו מים [=תורה], נחשים ועקרבים מצויים בו. הוא הדין לכל מקצוע בבית הספר שאין להנהגת החינוך הדתי – ובמיוחד זה התורני – ענין במתרחש בו. מבלי משים, הופך מקצוע זה למוקש ולמכשול. במצב זה עומדות לפנינו שתי דרכים: או לסתום את הבור, או להוציא את הנחשים והעקרבים ולמלאו במים. הדרך הראשונה היא הקלה יותר, אך הדרך השניה מאפשרת חיים בעוד מקום, ותורמת

ליישבו של עולם.

במאמר זה נבחן את אחד ה"בורות", ונציע דרכים להוצאת הנחשים והעקרבים ולמילוי במים. ה"בור" בו נדון הוא מקצוע ה'אזרחות'. ממנו נרחיב את המבט לעבר כלל החינוך להנהגה בין אדם למדינתו (זהו ניסוח חלופי המוצע על ידנו למה שקרוי חינוך לאזרחות/לדמוקרטיה), חינוך שאינו יכול להיות – ומן הראוי שלא יהיה – רק נחלת מקצוע זה.

ב. החינוך לאזרחות במדינת ישראל כיום ותוצאותיו

כיום מסתכמת הוראת אזרחות במרבית מוסדות החינוך הדתי בשתיים-שלוש שעות שבועיות בכתות יא-יב, לפני בחינת הבגרות (כלומר, רק עד פסח, ולא עד סוף שנת הלימודים). בחטיבות ביניים מועטות ביותר מוקדשת שעה שבועית נוספת לכך. תכנית הלימודים משותפת לכל מערכת החינוך. החל משנת הלימודים תשס"א תופעל בכל מערכת החינוך תכנית לימודים חדשה, המחייבת, להלכה, שעת הוראה נוספת בתיכון, אך למיטב ידיעתי, מעטים מאד בתי הספר הדתיים שיוסיפו שעה זו. חלק ניכר מהמורים המלמדים אזרחות הוכשר בעיקר להוראת היסטוריה, וחסר לו ידע תאורטי במחשבה מדינית ובמדעי החברה. הכשרת המורים איננה כוללת מחשבה מדינית דתית, והכרת הספרות התורנית של המאה האחרונה בנושאי חברה ומדינה.

תכנית הלימודים החדשה מהווה צעד במימוש המלצות ועדת קרמניצר בנושא החינוך לדמוקרטיה. בניגוד לתכנית הישנה אשר התבססה במידה רבה על **ידע** הטכניקה של המשטר בישראל, התכנית החדשה מדגישה את **הבנת** עקרונות הדמוקרטיה וערכיה. כלומר, הדגש כעת הוא על ערכים. למרות הערות שונות של מורים, אנשי חינוך ואקדמאים דתיים בשלב הכנת ספר הלימוד על ידי משרד החינוך, משקפים הספר שיצא לאור¹ ותכנית הלימודים בעיקר ערכים חילוניים-ליברליים. נמחיש זאת בדוגמא אחת.

זכויות האדם והאזרח נידונות בארבעים ושנים עמודים (131-172), מהם עשרים וחמישה (131-156) דנים רק בתפיסה הליברלית (ולא בתפיסות חילוניות אחרות) של המושג, תוך העמדתה כערך מרכזי של הדמוקרטיה, הדגשת המימד האוניברסלי של הזכויות, והצגת החובות של האדם רק בהיבט של מתן אפשרות לזולת לממש את זכויותיו. התפיסה היהודית-דתית מוצגת בהיקף של כעמוד אחד בלבד (156-157), כמה שורות יותר מהתפיסה המוסלמית (157-158). לפי הספר, הזכויות הן ערך דתי-יהודי ומופיעות במקרא בלבוש של

1. 'להיות אזרחים בישראל – במדינה יהודית ודמוקרטית', האגף לתכניות לימודים במשרד החינוך, ירושלים, תש"ס.

חובות ("לא תרצח", "והדרת פני זקן" וכו'). תלמיד הקורא זאת יגיע למסקנה שגישת היהדות לזכויות אדם ואזרח זהה למעשה לתפיסה הליברלית, שעה שדוקא בסוגיה זאת מציגה היהדות תפיסה שונה מאוד מהתפיסה הליברלית, שעיקרה העמדת החובה - ולא הזכות - במרכז, דירוג שונה של סדר עדיפויות בין זכויות שונות, ומתן הכרה גם לזכויות של הלאום כקבוצה² (עיוות דומה נעשה גם לתפיסה המוסלמית).

פרט למקצוע האזרחות, אין חינוך מכוון ומובנה לחיים מדיניים-יהודיים במקצועות אחרים. אולם, תכנית הלימודים הסמויה בבית הספר הדתי מעבירה מסר חינוכי הפוך מזה המבוקש בשיעורי אזרחות הרשמיים (בתכנית הלימודים הסמויה הכוונה ל"השפעות לוואי שמקורן בסדרי בית הספר, אקלימו החברתי, מבנהו הארגוני, נהגיו המנהליים וסגנון היחסים בקרב מוריו, תלמידיו ועובדיו, על ערכי התלמיד ועל נורמות התנהגותו"³). החינוך הסמוי מעודד קבלת מרות (של טקסטים ורבנים)⁴, ואילו החינוך במקצוע האזרחות (ובמקצועות החול בכלל) מעודד ביקורת וגישה אוטונומית. החינוך הסמוי פונה אל המשטר המדיני לעתיד לבוא, למשטר המדיני לכתחילה על פי ההלכה, ואילו החינוך במקצוע האזרחות דן במשטר מדיני קיים, שהלכתית הוא בדיעבד, לפי גישה אחת בהלכה⁵. החינוך הסמוי מדגיש את המרכיב הטריטוריאלי (ארץ ישראל) של המדינה, ואילו החינוך במקצוע האזרחות מדגיש את מרכיב הריבונות⁶. ולבסוף, החינוך הסמוי טוען שהתורה היא 'תורת חיים' ויש לה מה לומר בכל תחומי החיים, כולל המדיני, ואילו חוסר העיסוק בהיבטים תורניים בשיעורי אזרחות מלמד את התלמיד שהתחום המדיני הוא תחום שמחוץ למערכת הערכים הדתית.

הניגוד בין תכנית הלימודים הסמויה לבין תכנית הלימודים במקצוע האזרחות וערכיו, מביא חלק נכבד מחניכי מערכת החינוך הדתית לשתי מסקנות לא רצויות מבחינה תורנית. האחת - נפוצה יותר ומושפעת מהערכים המודרניים - מוכרת כתופעת המידור, כלומר, הבחנה בין

2. לסיכום הגישה של שתי השיטות והשוואה ביניהן ראה מאמרי 'חינוך לזכויות אדם בבית הספר הדתי', 'בשדה חמד', מ"ב (תשנ"ט), עמ' 103-134.
3. ע' שרמר, 'החינוך בין רדיקליות לסובלנות', ירושלים תשנ"ט, עמ' 25. ספר זה עוסק בהרחבה בביטויים שונים של תכנית הלימודים הסמויה במגזר הממלכתי ובעיקר בממלכתי-דתי.
4. ראה שם בעיקר בפרקים השני והשלישי.
5. לגישה המסכינה עם הדמוקרטיה בדיעבד ראה מאמרי 'הדמוקרטיה הישראלית בהלכה', 'תחומין' כ (תש"ס), עמ' 133-135. לגישה אוהדת יותר ראה שם עמ' 135-139.
6. כבר העיר י"צ ליבמן על כך שהציבור היהודי בכללותו במדינת ישראל טרם הפנים כראוי את מרכיב הריבונות והוא עדיין מתייחס למדינה כאל הרחבה של הקהילה היהודית, ראה מאמרו 'המושג מדינת ישראל ותפיסותיו בחברה הישראלית', 'מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים' 30 (חורף תשמ"ט), עמ' 59.

תחומים בהם יש להזדקק לבחינה תורנית לבין תחומים בהם אין צורך בכך. לפי גישה זו, התחום המדיני נמנה עם אלה בהם אין צורך להזדקק לבחינה תורנית.⁷ רוב הנוקטים בגישת המידור עושים זאת כאמצעי טכני של מצוקה להתמודד עם שני מסרים נוגדים, אך היום כבר קיימת קבוצה הנוקטת במידור לכתחילה, כאידיאולוגיה, כפי שהציג זאת משה מאיר במאמרו 'גם דתי גם חילוני':⁸ "בעבור בני הקבוצה החדשה [המבקשים להיות 'אדם דתי מאוד וחילוני מאוד כאחד', י"ג] המדינה היא ישות חילונית. הדמוקרטיה בעבורם היא הנחת יסוד ולא אילוץ, ומרות חוק המדינה היא מושכל ראשון גם בעומדה מול ערכים דתיים [ההדגשה שלי, י"ג]". ההתמודדות על אופיו של החוק נעשית בכלים הדמוקרטיים. פסיקה רבנית בתחומים פוליטיים זרה להם, ואל מול הטענה כי ההלכה אמורה להקיף את מכלול החיים ניצב הדגם המשקף את היות המדינה נגזרת מהקוטב החילוני. המאבק על אופייה של רשות הרבים, על פתיחת בתי עסק בשבת, על ייבוא בשר חזיר וכדומה נעשה על פי השקפת עולמם של בני הקבוצה החדשה בקטגוריות חילוניות, כגון אופייה התרבותי-יהודי של המדינה, ולא בקטגוריות הלכתיות של מותר ואסור.

מסקנה אחרת - גם היא לא רצויה, פחות נפוצה מקודמתה, אך קולנית יותר, במיוחד מאז הסכמי אוסלו - היא של פיתוח יחס שלילי מטעמים דתיים למוסדות המדינה, לממלכתיות היהודית העכשווית, עד לאי-קבלת מרותה, או להתרופפות הזיקה למדינה.⁹ אידיאולוגית, ניתן להצדיק את אי-קבלת מרות מוסדות המדינה על ידי הבחנה בין 'מדינת ישראל' ובין 'ממשלת ישראל', כפי שעשה אחד מרבני הציונות הדתית לאחר חשיפת 'המחתרת' היהודית בתש"מ¹⁰. למעשה, גישה זאת משקפת חוסר נכונות/יכולת להבחין בין הראוי ליישום בחברה שכולה שומרת תורה ומצוות, לבין החיים בחברה שברובה המכריע אינה רואה את עצמה מחויבת לתורה ומצוות. בתווך, בין שני קטבים אלה, מצוי חלק נכבד מהתלמידים, נבוכים וחסרי יכולת להכריע לא רק בין המגמות הסותרות האלה, אלא גם בין מסרים שמקורם בבית הספר לאלה שמקורם מחוצה לו, כמו המשפחה ואמצעי התקשורת. בעקבות כל האמור לעיל, מסתבר שלפנינו בעיה שאין אנשי החינוך הדתי-תורני יכולים להתעלם ממנה עוד וככל שיתנו עליה את הדעת מוקדם יותר, כך יוטב לחינוך הדתי. השאלה כעת היא, כיצד לעשות זאת?

7. על תופעת המידור ורקעה בקרב תלמידי החינוך הדתי ראה ע' שרמר, (לעיל, הערה 3), עמ' 59-66. על תפיסות ממדרות בצורה זו או אחרת ראה א. שגיא, 'ציונות דתית: בין סגירות לפתיחות', בתוך: 'יהדות פנים וחץ - דיאלוג בין עולמות', עורכים: א. שגיא ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 162-168.
8. 'מימדי' 14 (תשנ"ט), עמ' 13.
9. לביטויים לתופעות אלה ראה מאמרי 'החינוך לאזרחות בבית הספר הדתי - קשיים יחודיים והצעות להתמודדות', 'דרך אפרתה' ז' (תשנ"ח), עמ' 63.
10. הרב ישראל אריאל, 'האמנם מרידה במלכות?', 'נקודה' 73, עמ' 16.

ג. המלצות

לאור דברינו עד כה מסתבר שעל ראשי מערכת החינוך התורני, ראשי ישיבות תיכוניות ואולפנות, להתחיל להתעניין בנעשה אצלם במקצוע האזרחות (כמו גם במקצועות הומניסטיים וחברתיים אחרים). מן הראוי שהם יכירו ככל הניתן את תכנית הלימודים באזרחות ואת ספר הלימוד, כדי שיוכלו לעמוד על ההיבטים החיוביים ועל ההיבטים הבעייתיים של מקצוע זה. מן הראוי גם להכיר את מדיניות משרד החינוך במקצוע זה, ובחינוך לאזרחות/דמוקרטיה בכלל, ובמיוחד את דו"ח ועדת קרמניצר, המהווה בסיס לכל התכניות במשרד החינוך מאז פרסומו (עותק ממנו נשלח בזמנו לכל מוסדות החינוך).

ניתן להניח שהכרת הנעשה תגרור אי-נחת מסוימת ורצון לקחת חלק בעיצוב הוראת האזרחות והחינוך האזרחי מכאן ולהבא. לשם כך על ראשי מוסדות החינוך התורניים להתארגן וללבן יחד מהי המדיניות החינוכית הרצויה, מהן הבעיות הקיימות כעת, וכיצד ניתן להתמודד איתן. לאחר הקמת פורום קבוע (למשל, על בסיס מרכז ישיבות בני-עקיבא ורשת 'מרחביה') שיגבש מדיניות חינוכית, ניתן יהיה לפנות למשרד החינוך על מנת שנציגו יטלו חלק בעיצוב המדיניות החינוכית במקצוע האזרחות.

דוגמא לשאלה הראויה לדיון בפורום כעין זה היא, האם להמשיך ליטול חלק בתכנית לימודים אחידה לכלל המגזרים. ברור שתכנית הלימודים הקיימת איננה מתמודדת עם המאפיינים המיוחדים של המגזר הדתי, ולכן ניתן להעלות על הדעת דרישה לתכנית לימודים מיוחדת¹¹. אלא שלקיומה של תכנית נפרדת יש מחיר: הפקרת המגזר החילוני. קיומה של תכנית מיוחדת מחייב את מערכת החינוך להימנע מתכנית לימודים חילונית-ליברלית קיצונית, שהיתה תורתם לניכור נוסף בין דתיים לחילוניים, כפי שניתן להיוכח בנקל מעיון משווה בין טיוטות ספר הלימוד של משרד החינוך לנוסח הספר שיצא בסופו של דבר לאור. באופן מעשי, ספק אם משרד החינוך יסכים לתכנית לימודים מיוחדת, לאור מדיניותו הערכית ליצור תשתית אזרחית משותפת לכל המגזרים בחברה הישראלית.

אולם, אפשר שהפתרון הנכון נמצא אי-שם בין שני קטבים אלה. ניתן להמשיך ליטול חלק בתכנית המשותפת, אך לדרוש הרחבות מסוימות, כמו יחס היהדות לדמוקרטיה ולזכויות

11. על הצורך בתכנית לימודים בסוגיה שלנו ההולמת את צרכי החינוך הדתי ראה א' שוחטמן, 'מקומו של ההיבט ההלכתי בהוראת אזרחות במערכת החינוך הדתי', 'עדי עדי' - לזכרו של הרב עזריאל דביר, מאמרי עיון והגות חינוכית, בעריכת א' וסרטיל, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 205-206 וע' שרמר (לעיל, הערה 3), במקומות שונים בספר. אמנם, כל אחד מהם מבקש לילך בכיוון אחר, אך קיימת הסכמה ביניהם שתכנית לימודים משותפת לבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים-דתיים אינה מאפשרת התמודדות ערכית על קשייו היחודיים של המגזר הדתי.

אדם, דבר שיגרור גם שאלון בחינה שונה במקצת (זוהי מתכונת דומה למה שיונהג במגזרים הערבי והדרוזי בעקבות ההתאמה המבוצעת בספר הלימוד שלהם למאפיינים המיוחדים של מגזרים אלה).

מכל מקום, החשוב מכל הוא לחשוב לא רק על מקצוע האזרחות, אלא גם על חינוך מקיף להנהגות בין אדם למדינתו, המתפרס על פני כל מערכת החינוך הדתי. נוסף לשיעורי האזרחות, כדאי לחנך להנהגות בין אדם למדינתו באמצעות לימודי מקצועות הקודש. למשל, במהלך לימוד פרשת המלך בחומש דברים ובפרשת בקשת העם מלך בספר שמואל, ניתן לעסוק בהרחבה בשאלה האם התורה מחייבת משטר מדיני מסוים או לא, ואם לא – מדוע, ומהם השיקולים שצריכים לקחת בחשבון בעת בחירת משטר מדיני¹². ניתן גם לפתח יחידת לימוד בתלמוד/תושבי"ע שתעסוק בהלכות שבין אדם למדינתו, יחידה שתהיה בין-תחומית מעצם טבעה, כי היא תקיף גם תנ"ך ומחשבת ישראל (דרך אגב: כך למדו בעבר, ולא כל תחום בנפרד כמו היום). כל זה יכול להילמד באופן ספיראלי, החל בסוף החינוך היסודי, דרך חטיבת ביניים וכלה בתיכון, כשבכל שלב ישנה העמקה והתבססות על מה שכבר נלמד. יתרונות נוספים של חינוך בדרך זאת הם: החינוך העקיף, שלעתים קרובות הוא טוב יותר מאשר החינוך הישיר, והיכולת לפזר את החינוך במספר שנים ומקצועות במסגרת מערכת השעות הקיימת. אפשר שגם לימודי הקודש יפיקו תועלת מהצעה זאת, מכיון שהוראתם תעניין יותר את התלמיד בגלל התעסקותם גם בנושאים עכשוויים העולים על סדר היום הציבורי.

ההחלטה שעל בית הספר הדתי לחנך במועד להנהגות בין אדם למדינתו במגוון מקצועות קודש, מחייבת, כמובן, להשמיט מתכנית הלימודים נושאים אחרים. זאת החלטה קשה, כי כל הכלול בתכניות הלימודים הקיימות נתפס כחיוני, וככזה שהעדרו יפגע בחינוך הדתי של החניך. ברם, נראה שאם צרכי הדור מחייבים חינוך מוגבר להנהגות בין אדם למדינתו, אין מנוס מהחלטה להשמיט נושאים מסוימים חשובים כשלעצמם, אך פחות חשובים להתמודדות חינוכית כעת. אפשר שעל הפורום המוצע לעיל לדון בסוגיה זו ולהגיש את המלצותיו לראשי המנהל לחינוך דתי במשרד החינוך ולמועצת חמ"ד.

הצענו לעיל לחנך להנהגות בין אדם למדינתו בעיקר במסגרת לימודי הקודש. לשם כך יהיה צורך להכין חומרי למידה מתאימים¹³. לדעתנו, חייבים חומרים אלה להתבסס בעיקר על

12. עיסוק רחב בנושא, עם מקורות, ניתן למצוא בספרי המצוי בינתיים באתר האינטרנט 'דעת' של המינהל החינוך הדתי ומכללת ירושלים. סיכום קצר מצוי במאמרי הנוכר לעיל בהערה 5, עמ' 131-132, ובמקומות נוספים הפזורים במאמר.

13. ריכוז חומר כזה בנוגע ליחס היהדות לדמוקרטיה כמושג מופשט נמצא בספרי המוזכר בהערה הקודמת, אך עדיין דרוש לרכז חומר בנושאים שונים, כמו זכויות אדם, "דעת תורה", היחס לאזרחים הלא-יהודים, לחוקי המדינה ולבתי המשפט שלה, ועוד.

ספרות רבנית של רבני זמננו, בפרט משני הדורות האחרונים (כמו הרבנים גורן, ח"ד הלוי והרצוג זצ"ל). רבנים אלה אינם עוסקים רק בחומר עיוני אלא גם בחומר מעשי, הנוגע לחיינו במדינת ישראל כעת. חשוב להחדיר לתלמידינו/תלמידותינו כי בתחום המדיני בפרט, הפסיקה ההלכתית מתעדכנת, כדברי הרב שאר ישוב כהן שליט"א:

כל מי שחושב שאפשר לקחת את הסעיפים מימשה תורה לרמב"ם ולהפוך אותם לחוק המדינה כמות שהם, בלי להתחשב בנסיבות¹⁴, הוא לא רק עם-הארץ, הוא יותר מזה, הוא טועה ומטעה את הרבים. משום שהרמב"ם עצמו היה כותב את הלכותיו בפני המדינה, עם בעיותיה העכשוויות, אחרת מאשר הוא כתב אותן בזמנו. לא שהתורה משתנית, חלילה, אלא המושגים החברתיים הם אחרים, ולכן הניסוח של ההלכה מוכרח להיות מחודש. ניסוח של הלכה נצחית צריך להתמודד עם בעיות חדשות שעולות לפני הפוסק. אי אפשר לפסוק היום על סמך נוסח קדום, ומבלי להביא בחשבון את השינויים שחלו מאז ועד היום¹⁵.

או כדברי הרב ח"ד הלוי זצ"ל:

כל הצמוד להלכה הכתובה ע"י פוסקי הדורות שקדמו, הרי הוא בבחינת 'קראי' של ההלכה, הנצמד לאות הכתובה ובוחל בתורה שבעל פה¹⁶.

הכנת חומרי למידה המבוססים על רבני זמננו גם יאפשר לתלמידינו להכיר טוב יותר את רבני הציונות הדתית, דבר שכמעט אינו מתרחש כעת. גם צוות המורים במקצועות הקודש ובאזרחות יצטרך לעבור הכשרה מתאימה. במיוחד ישנו צורך דחוף להכשיר מורים למקצועות קודש כיצד לחנך להנהגות בין אדם למדינתו, ואולי

14. הדברים כווננו במפורש כלפי הרב מאיר כהנא, אך הם נכונים גם כלפי אחרים, ראה למשל הרב י. ברמן (תורת המדינה בישראל, ירושלים, תש"ט (?), עמ' 45-46), שבבואו להתוות בתש"ד את דמות המדינה העתידה לקום כתב:

תורת המדינה העברית לעתיד כמסגרת משפטית-מעשית לחזון תקומתנו ניתנה לנו בקוים כלליים על ידי חכמי התלמוד וביד החזקה טבע הרמב"ם את הלכותיה ודיניה כמסמרות נטועים... הרמב"ם העיף את ערפל האגדה אשר האפיל על חזון הגאולה והלביש אותו בגדי ישע של הלכה למעשה. יש לנער מעלינו את כלי הגולה בקראנו את 'הלכות מלכים' להרמב"ם, כדי לתפוס את משנתו, לא רק כהיסטוריה של "מה שהיה" ולא רק כחזון "לאחרית הימים", כי אם כצו-מציאות המוטל עלינו למלאותו היום. שכן, כל מה שפוסק הרמב"ם בסי' יד החזקה למעשה הוא פוסק, כביטוי במקום אחר: "שלא צויה הקב"ה לתהו" (ה' מלכים יא, ב).

15. הרב שאר ישוב כהן, 'בין דמוקרטיה ליהדות' - דיון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 34.

16. הרב ח"ד הלוי, 'תחומין' ח (תשמ"ז), עמ' 367.

גם ללמד את מקצוע האזרחות. אם ניתן להכשיר מורים להיסטוריה ללמד אזרחות, ניתן גם להכשיר מורים לתנ"ך, מחשבת ישראל ותושב"ע לכך (כמובן, לאלה החפצים בכך). לכל הפחות מן הראוי להעניק למורים למקצועות קודש, מחנכי העתיד, כלים להתמודד עם סוגיות שבין האדם למדינתו. לשם כך מן הראוי ליזום הכנסת קורסים מתאימים למסלול ההכשרה של פרחי ההוראה.

סיכום הצעותינו הוא:

- א. על ראשי הישיבות התיכוניות והאולפנות להכיר את הקיים במקצוע האזרחות.
- ב. מומלץ להקים פורום תורני של ראשי ישיבות תיכוניות, אולפנות, רשתות חינוך ואנשי חינוך בתחום, שינתח את המצב הקיים, יגבש הצעות להתמודדות חינוכית עמו, ויפעל למימושו תוך התייעצות והסתייעות עם מועצת חמ"ד והמנהל לחינוך דתי במשרד החינוך.
- ג. לפעול לשינוי מסוים בהוראת אזרחות, כך שיתווסף חומר למידה קטן המציג סוגיות מסוימות מההיבט הדתי (וממילא גם שאלון בגרות נפרד).
- ד. חינוך להנהגות בין אדם למדינתו בעיקר באמצעות לימודי הקודש.
- ה. ביסוס החינוך להנהגות בין אדם למדינתו בעיקר על ספרות רבנית של שני הדורות האחרונים.
- ו. הכשרת מורים למקצועות קודש לחינוך זה (ואולי אף להוראת אזרחות).

ד. סיכום

במאמר הוצגו קשיים בהוראת מקצוע האזרחות ובחינוך להנהגות בין אדם למדינתו בבית הספר הדתי, כפי שהם נתפסים בעיניי, מורה לאזרחות בישיבה תיכונית ובאולפנא, המתעניין בספרות המועטה בנושא והמכיר גם את עיקרי המדיניות החינוכית במשרד החינוך מתוקף חברותו בוועדת מקצוע באזרחות. ההצעות לעיל מנסות להביא בחשבון הן את הרצוי מבחינה תורנית, והן את האפשרי, לאור אילוצי העבודה בכפוף למשרד החינוך ולשיקולים כלכליים. ברור שניתן לראות את הדברים גם אחרת, לבקר את ההצעות המוצעות לעיל ולהציע הצעות אחרות. החשוב הוא לפתוח בדיון במתרחש בתחומים אלה, ולפעול בהקדם למילוי הבור במים חיים.

